

Рад на истраживању и експлоатацији руда у Црној Гори

На прве помене о рудном богатству Црне Горе наилазимо у другој половини XVIII вијека, кад су се црногорски делегати, вративши се из Русије, чија их је влада нељубазно примила, обратили Аустрији, преко државног канцелара Кауница, у циљу стварања тјешњих веза са њом, и у свом извјештају од 22 априла 1779, тачци 10, истакли следеће: „Ако се у црногорској земљи нађе какво природно богатство у рудама или сличном, надамо се од великодушности аустрискога дома да ће послати стручњака за искоришћавање тога блага. У таквом случају учинићемо да царска и краљевска благајна учествује у добити, како би се на тај начин олашкали трошкови великога двора“¹⁾. Потом је пуковник Паулић, изасланик аустриске владе, написао у свом извјештају из Црне Горе од 10 августа 1782 као одговор на шесто питање које му је било постављено у вези са приликама у Црној Гори, поред осталог, следеће: „Црногорци немају ни рудокопа ни ковнице. . . Руда има у Црмници, код манастира Стањевића и у Коложунском Ждријелу, али какве су и у коликој су количини није испитано“²⁾. Тада је требало Аустрији да добро испита да ли има рачуна да се прими покровитељства над Црном Гором. Ни Русија није била ништа мање заинтересована за упознавање природних богатстава Црне Горе, поред тога што јој је она одавно била стратегијски врло важна нарочито у њеним ратним плановима према Турској. Руска влада је 1837 године послала у Црну Гору потпуковника Јакова Озерецковскога, који је тада био на раду у руском посланству у Бечу, са задатком да се детаљније упозна са стањем у Црној Гори.³⁾ Озерецковски је оби-

¹⁾ Др. Душан Лекић: Спољна политика Петра I Петровића Његоша, Цетиње 1950, стр. 49.

²⁾ Душан Д. Вуксан: Петар I Петровић Његош, Цетиње 1951, стр. 20.

Напомињемо да је 1820 написано Вијалтино дјело доста заинтересовало страни свијет за Црну Гору. На интересовање научника за Црну Гору наилазимо први пут у писму которског циркула Петру I од 5 маја 1826 у коме пише да је у Котор стигао Баварац Хенрик Хофман, „који има жељеније да по планинам и оближње предјеле црногорске изиђе, да иште минерална плододанија и животне твари“. Према одговору Петра I дало би се закључити да до његовог доласка у Црну Гору није дошло. (Исто, стр. 350).

³⁾ Историски записи, 1949, III, 248—258.

шао и Златицу и тамо сазнао, свакако на основу сачуваних традиција у том крају, да се ту у доба Римљана добијало злато по којему је и мјесто добило име. Тако је овај руски официр дошао до закључка да руска влада треба да пошаље у Црну Гору једног рударског инжењера да стручно утврди какво се рудно благо крије у њеним њедрима. Крајем априла 1838 руски посланик у Бечу, Татишчев, препоручио је Његошу рударског инжењера Јегора Ковалевског, који је свакако имао да, поред овог задатка, обави и други, док Ровински каже да је на Његошеву молбу руска влада тек 1841 упутила Ј. Ковалевског у Црну Гору да испита њена минерална богатства^{*)}. Даље Ровински наводи да је још Петар I, видећи да се сиромашна земља не може издржавати својим хлебом, желио да се нађе какав драгоцен минерал који би давао више него мученички рад при обрађивању крпича земље,³⁾ али до архивских података о томе нијесмо дошли. Крајем маја 1838 године Ковалевски је стигао на Цетиње^{**)}. Највише се задржавао у Црмници, учествујући при рјешавању спора који је био избио око границе према Паштровићима. Ковалевски је у септембру изјавио барону Шалеру, дубровачком поглавару,

^{*)} Напомињемо да је Његош био врло заинтересован испитивањем природних богатстава своје земље. Једна више литерарна напомена даје нам повода да закључимо колико је Његошу, разумије се, било нарочито стало до проналажења оловне руде, да би бар муницијом обезбиједио Црногорце у њиховој борби против непријатеља. Нијесам успио да дознам на основу чега је И. Секулић написао: „Па је владика Раде имао, из Шћепанове земље, праву варалицу, „минералисту“. Тај је требао да нађе оловну руду у Црној Гори. Тражио ју је, јео, пио, узимао плату и најзад нашао олово тако што су му из Приморја дотуривали по неку килу, а он то из тобожње оловне руде вадио“. (И. Секулић: Његошу, Београд 1951, стр. 300). Такође немамо доказа да је Његош покушавао да у сврху истраживања руда искористи разне сврдлове (као што је то чињено касније, 1895 год., у Жупи Њижшићкој), набављене у Бечу при повратку из Русије крајем 1838 или почетком 1837, ради тражења воде за пиће, ма да нам помисао може пасти и на то. Знамо само толико, мако се овдје о нечем другом ради, да је Његош једном њемачком научнику „лично показао један читави сандук пун римског новца који је он на територији Дукље био нашао и више других ствари које је он дао тамо ископати“. (J. G. Kohl: Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro, Dresden, 1851, I, 338).

3) П. Ровинский: Черногорія, I, 145.

^{**)} Његош пише Д. М. Татишчеву 26. V. 1838, између осталог, следеће:

„... Г. инженер капетан Ковалевский для произведения разведки золотых месторождений на сих днях приехал в Цетине и ревностно занялся возложенным на него поручением... Постараюсь доставить г. Ковалевскому вся от меня зависящие удобства к успешному произведению нарученных ему разисканий“. Његош: Писма II, Београд, 1953, 57.

Истога дана Његош пише К. В. Неселроду следеће: „... с душевною радостію узнал что государь император всемилоштивейше благоволил приказать отправить сюда г. инженер-капетана Ковалевского для отыскания золотых месторождений“, исто, 55.

„да је за вријеме свога боравка у Црној Гори тачно испитао све крајеве те земље, да сматра да је Црна Гора врло интересантна, да је богата природним благом, да је он тамо нашао гвожђа, живе, олова и бакра, да се те руде налазе око Клобука гдје се нико ради Турака не усуђује да подиже куће. . .“) Даље се напомиње да је 30 септембра 1838 у друштву Ковалевог у Задру био једанаестогодишњи Црногорац, Ђорђе Томов Давидовић, кога је био повео са собом у Русију да би га о државном трошку дао у „Институт инжењера за руде.“⁴⁾ Тамо се такође види да је 4 октобра те године директор полиције из Трста јавио у Задар, др-у Гаetanу Креспију, да је „Ковалеовски слао из Црне Горе у Трст разно камење које је по његовом мишљењу садржавало злата да би га испитао хемичар др. Биасолето.“⁵⁾ У својој књизи „Црна Гора и словенске земље“ Ковалеовски каже да се у Златици (код Титограда) налази старински новац, лонци, ванредно отпорни огњу и нека, по казивању Црногораца, врло чудновата оруђа. Напомиње да је сам гледао неку врсту металне смјесе, сличне шљаци, која му је и дала повода да закључи да је ту могла бити ковница новца Диоклеје.) Будући и политички заинтересован за рјешење граничног спора према Аустрији, како смо већ рекли, Ковалеовски се у Црмници дуже задржао и примијетио да је она врло интересантна и с гледишта истраживања рудног богатства које се, претпостављао је он, несумњиво налази у њој. У истој књизи Ковалеовски напомиње да су близу Бољевића „нађене богате гвоздене маргамцове руде“. Њихови слојеви садрже, по његовом мишљењу, 30—40 постотака гвожђа.⁶⁾ У близини Сотонића Ковалеовски је нашао на један топли извор у чијој се води налази, према хемијској анализи извршеној у Дубровнику, сумпороводонични гас.⁷⁾ Даље, Ковалеовски је утврдио да у руди нађеној код Брската, има и магнезијевог оксида и мркогвозденог камена⁸⁾, а да је поред ријеке Веруше нашао на обиљежја злата, наглашавајући да су ово једина истраживања у Црној Гори

⁴⁾ Историски записи, III, 256.

⁵⁾ Исто, стр. 257. На другом мјесту о томе се каже следеће: „Године 1838 послао је он (Његош) с капетаном Ковалеовским Ђура Давидовића, сина попа Томе, у Русију и замолио профа Неселрода да изради да о трошку руског цара буде примљен у један школски завод. Молба владицима је услишена и Давидовић је примљен „в институт корпуса Горних инжењеров“ о царском трошку“. Мало даље напомиње се да је „Давидовић због неспособности за школу године 1846 по сопственој жељи уврштен у пук“ (Петар И. Поповић: Црна Гора у доба Петра I и Петра II, Београд 1951, стр. 323).

⁶⁾ Историски записи, III, стр. 258.

⁷⁾ Е. Ковалеовскій: Черногорія и славянскія земли, XI гл., стр. 89, Петербург, 1872.

⁸⁾ Исто, стр. 156. ⁹⁾ Исто, стр. 149. ¹⁰⁾ Исто, стр. 152.

чије су се руде могле видјети простим оком.¹¹⁾ Код Стубице примијетио је црвену гвоздену руду и глину са гвозденим састојцима.¹²⁾ Такође је установио да се црвена гвоздена руда у великим количинама налази у Бјелопавлићима.¹³⁾ Код Морачког манастира Ковалевски је наишао на „старинске мајдане у којима су се могли видјети остаци бакарног зеленила, што наводи на претпоставку да се овдје у давно доба вадила и обрађивала бакарна руда, тим више што изобилје шуме и воде у близини мајдана даје све оно што је потребно за једно рударско предузеће“¹⁴⁾ На крају је Ковалевски констатовао да би се у Црној Гори могла развити дјелатност на обрађивању гвоздених руда, али да њен географски положај, а још више оскудица у потребним средствима дају мало наде на то.¹⁵⁾ Аустрија није ни даље престајала да се интересује за рудно благо у Црној Гори. У јуну 1843 Губернијално претсједништво у Задру доставља неколико минерала, нађених у Црној Гори, у Црмничкој Нахији, Ђузепу Иванишу, да би он утврдио њихову вриједност и садржај. Одмах идућег мјесеца, 4 јула, Иваниш је саопштио Губернијалном претсједништву да је тај минерал, јако прожет графитом и да он има сјај гвожђа.*)

За вријеме од 1852—1860 године не наилазимо у архивској грађи ни на какве трагове о раду на истраживању рудног богатства у Црној Гори или предузимању ма каквих мјера у том смислу. Тај период је испуњен многим и врло карактеристичним догађајима, значајан по мјерама које је књаз Данило предузимао у циљу централизације државне власти, реорганизовања оружаних снага, развијања унутрашње и извозне трговине, подизања вођарства, свиларства и др. Свакако је Ковалевски приликом поновног доласка у Црну Гору, у почетку 1853, провјеравао закључке изведене још 1838 у погледу рудног блага Црне Горе, пошто се његова поменута књига појавила у Петрограду тек 1872 године. Даље, појачањем политичке активности западних држава преко конзула у Скадру појачава се и њихов интерес за природна блага Црне Горе. Већ 1865 године енглески конзул Рид био је чуо „за уље које излази из крша у Црмници близу Сотонића“.¹⁶⁾ О томе Јован Вацлик, поријеклом Чех, црногорски конзул у Скадру, обавјештава књазу Николу и каже сљедеће: „Ја сам њему (конзулу Риду — Ђ. П.) саопштио да (се) састоји ово уље из сјернокислог натра и сјернокисле маг-

¹¹⁾ Исто, стр. 153.

¹²⁾ Исто, стр. 156.

¹³⁾ Исто, стр. 157.

¹⁴⁾ Исто, стр. 123.

¹⁵⁾ Исто, стр. 157.

*) Државни архив у Задру, Списи Намјесништва за Далмацију 279 (б. VIIIа. к. IX. 2. 1843).

¹⁶⁾ Архивско одјељење Државног музеја на Цетињу, 1865, 64.

незије,*) да је то по прилици један сјернистиј водородниј газ**) кои ће наликовати садашњему петролеу. Г. Рид је мене следством тога молио да бисте изволили њему послати једну бутиљу овог „смрдежа“ како га Црногорци зову и он ће послати ово у Инглешку да се то испита и да се знаде може ли то бити за Црну Гору од користи или не. Ако је то петролеум, Рид би нашао одмах друштво које би Правитељству црногорскоме давало процента и које би ово уље продавало и извађавало на свој трошак. Да има друштво енглеско у Црној Гори може бити добро и Правитељство инглеско више марило за Црну Гору, барем би се више тамо знало о Црној Гори него ли до сада. На штету би то свакојако бити не могло. Зато молим покорно да бисте изволили послати једну бутиљу овог смрдежа г. Риду да може он ово послати у Инглешку“. Конзул Вацлик већ има на неки начин стручно изведену анализу „уља који излази из крша у Црмници“. Из докумената се не види ко је и кад долазио у Црмницу да стручно опише својства те течности као ни то како се, гдје и на чији захтјев извршила и онаква анализа. Исте године је, према Ровинском, познати истраживач Хенрих Барт радио на истраживању руда на линији Подгорица — Ј. Ријека — Колашин — Мојковац. Уједно напомињемо да се једно његово поглавље о овим истраживањима налази у књизи проф. Шварца који је шеснаест година касније радио на истом задатку¹⁷⁾.

Нарочита пажња рудном богатству Црне Горе била је посећена крајем осамдесетих година прошлога вијека, последице знатног територијалног проширења Црне Горе, ослобођења Никшића, Подгорице, Бара, Улциња и других мјеста врло значајних за њен даљи политички, привредни и културни развитак. Стварањем услова за почетак изградње модерне државе одређеније се постављало питање географског и геолошког проучавања Црне Горе. Нови политички положај, омогућен и утврђен нарочито територијалним увећањем, усмјерио је рад развијенијих органа државне власти. Министарства унутрашњих дјела, које се бавило и питањима привредног развитака земље, ка организовању рада на проучавању њених природних богатстава уз помоћ онда врло познатих стручњака, нарочито географа, геолога и рудара из Њемачке, Аустрије, Русије и Италије, којима је такође било стало да утврде чим све њихове земље могу рачунати у вођењу своје политике према Црној Гори. Из сачуваних докумената поменутог Министарства да се донекле упознати оно што је чињено у том погледу. У току 1881 године два пута је организовано обиљежење појединих мјеста која су још од раније била обиљежена као мјеста на којима је, према најобичнијим појавама, изгледало

*) Сумпорокисјелог натриума и сумпорокисјелог магнезиума.

**) Сумпороводонични гас (газ).

¹⁷⁾ П. Ровинский: Черногорія, I, стр. 145.

да има некакво природно богатство. Према подацима од априла до краја јуна те године види се да су капетани били дужни да, по наредби министра Маша Врбице, учине све потребно како би истраживачи били што савјеснији при прегледу појединих мјеста, обезбјеђујући им радну снагу потребну при откопавањима земљишта, набављајући им коње за пребацивање из мјеста у мјесто, старајући се за коначиште и исхрану, са што умјеренијим цијенама, јер је држава сносила све учињене трошкове. Напримјер, за прву двојицу истраживача, Шварца и Ровинског, подигнуто је из Министарства финансија 100 фиорина.¹⁸⁾ Капетанима је обраћана пажња да буду што предусретљивији према истраживачима, а нарочито да што боље упознају њихово мишљење о томе да ли стварно има рудног богатства на поједином мјесту, колико га има и што мисле о начину његовог што бржег искоришћавања. Војвода Машо је у својим депешама капетанима, упозоравајући их на све ово, обећавао награду ако се буде што открило. Пажљиво и свакодневно су праћени кретање и рад истраживача како од стране министра, тако и од стране капетана на чијој су се територији они налазили. Сви сачувани подаци говоре о великој журбаности и нестрпљењу, упорној тежњи претставника власти, нарочито војводе Маша, да се што прије открију природна богатства земље. Ово се да лако схватити, нарочито кад имамо у виду потребе државе чији се апарат брзо увећавао, а и тежње за трговином и што бржом и већом зарадом. Први пут, крајем априла 1881, на истраживање су пошли др. Черњајев, „научени рудар“, и Павле Ровински. Први задатак им је био да обиђу Црмничку Нахију и околине Бара и Улциња. Налазишта руда у близини мора најприје би се могла искоришћавати, јер постоје повољнији услови за транспорт руде и трговину уопште. Прво је требало утврдити шта се налази на Смрдану у Брчелима, мјесту гдје се и раније копало. Већ смо напоменули да немамо архивских података да установимо ко и кад је раније радио на истраживању нафте на том мјесту. По прегледу и откопавању на означеном мјесту П. Ровински је обавијестио М. Врбицу да су наишли на „пливајуће уље“. По његовом мишљењу то је био петролеј, чисти, са 14 гради.¹⁹⁾ Даље се у документима мјесто др Черњајева помиње др. Шварц. Претпостављамо да се ради о истој личности, према значењу ова два презимена. Можда је и у томе било извјесне тактике. У писму упућеном војводи Симу Поповићу, гувернеру Улциња, војв. Машо каже да је др. Шварц упућен од „његове саксонске владе да географски и геолошки проучи Црну Гору.“²⁰⁾ Напомињемо да је њемачка дипломатска

¹⁸⁾ Државни архив НРЦГ. Мин. унутр. дјела, 1881, II, св. 4, 75.

¹⁹⁾ ДА МУД 1881, II, св. 4, 81.

²⁰⁾ ДА МУД 1881, II, св. 4, војвода Машо Врбица 22 априла војводи Симу Поповићу.

служба препоручила др. Шварца црногорском министру иностраних дјела Ст. Радоњићу*). Ровински за њега каже да је професор географије у Рударској академији у Фрајбургу.²¹⁾ Ровински му је придружен ради друштва, с тим да га, по обиласку Бара и Улциња, поведе преко Подгорице у Васојевиће и да га врати преко Колашина, Мораче, Дробњака, Пиве, Дуге, Жупе Никшићке у Никшић,²²⁾ Др. Шварц је понио са собом бочицу црне масне течности са Смордана и сумпорне воде испод Буковица и рекао да би требало „ударити шафту кад би испит показао високу каквоћу сумпорне воде толико много да може се урадити купатило“.²³⁾ Потом су обишли Сусташ на Суторману, да виде да ли заиста тамо има лигнита, како је Ровински раније мислио. Шварц је утврдио да лигнита нема, али да „црвени порфир говори да може бити гвожђа“. Из Бара Ровински јавља да ће Шварц „скинути град и читаоницу која представља цјео музеум Бара на његову старину“.²⁴⁾ Из писама се види брига Ровинскога да се на вријеме обезбиједи све што је било потребно да се план обилажења мјеста и проучавања рудног богатства изводи са што мање сметњи. Тако, на примјер, Ровински је са пута писао војводи Машу да јави у Андријевицу да се све спреми за преглед руде у Боботовом Потоку.²⁵⁾

Министарство унутрашњих дјела свакодневно је и са великим интересом пратило резултате истраживања проф. Шварца и Ровинског. Ровински је 25 априла писао војводи Машу писмо у коме каже да војвода још не зна каква се све природна богатства налазе у Црној Гори. У писму даље каже да се налазе „злато и сребро у изобиљу, по оцјени славног специјалисте којег ја, благодарећи Вашој љубазности, имам срећу пратити. Шаљем Вам комад руде који сам узео с земље. Намјерно Вас не обавјештавам депешом да бих сачувао тајну“.²⁶⁾

Војвода Машо је лично водио читаву организацију рада на истраживању. Редовним везама са капетанима, у међувремену, док су Шварц и Ровински обилазили терен на другој страни, прикупљао је податке о рудном богатству појединих мјеста, према традицији, причама народним о негдашњим ископавањима, спољним одликама земљишта, значењу имена мјеста. Тодору М. Вуковићу, тада у Колашину, јављено је за долазак „великог рударског учењака др. Шварца“ који ће у пратњи П. Ровинског прегледати Васојевиће, Колашин, Морачу, Дробњак и околину

*) ДА МИД, 1881, 954.

²¹⁾ П. Ровинский: Черногорія I, 152.

²²⁾ ДА МУД 1881, II, св. 4, војв. М. Врблица 22 апр. војв. С. Поповићу.

²³⁾ ДА МУД 1881, II, св. 4, 81.

²⁴⁾ ДА МУД 1881, II, св. 4, 88.

²⁵⁾ Исто.

²⁶⁾ ДА МУД 1881, II, св. 5, 100 (на руском јез.).

Никшића. Наређено му је да истраживачима све потребно обезбиједи „не би ли бог дао да у те крајеве нађе какву богату руду и доиста тамо их има. . . јербо ријетко ће икад бољи и учени рудар доћи у наше крајеве.“²⁷⁾ Са добијеним обавјештењима о рудама требало је одмах обавијестити д-ра Шварца по доласку у то мјесто. Крајем априла Шварц и Ровински стигли су преко Скадра у Подгорицу. Ни у Зупцима код Бара нијесу наишли на трагове лигнита, обавјештавао је војвода Симо Маша Врбицу по њиховом напуштању овог терена. У околини Подгорице требало је проучити терен у Златици, упознати својства камена у Радећој, прегледати непосредну околину манастира Ђелије Пиперске, Љешкопоље, околину Дукље и Загорич. Подгорички капетан Крсто Лаиновић јавио је војводи Машу 29 априла да је један Златичанин причао да су прије четрдесет година долазили неки људи издалека на мјесто звано Влахиње и однијели 200—300 ока земље, а прије дванаест година исто мјесто су обишли „неки јевропски људи с Турцима“. Такође је јављао да је под Горицом прије тридесет година Бећо Дековић нашао у земљи волат и око њега земљу као у Златици, „налик на пржену кафу“. У околини Загорича и Дукље мислило се да има „закопаније заклада новчаних“. У Љешкопољу, западно од Горње Горице, налазила се, према традицији, „радионица од рудокопа“. Прије дванаест година, пише даље капетан Лаиновић, растапањем једног камена, донесеног из Љешкопоља, нађено је 150 грама олова и три четвртине грама злата. Мишљења је да је донесени камен нађен у Момишићима.²⁸⁾ Извјештавајући војводу Маша о квалитету камена на Дрезги, Ровински каже да проф. Шварц „рудом с Дрезге не може сада предјелити али сама формација показује да је тамо могуће присуство минерала.“²⁹⁾ Села Слатина у Бјелопавлићима и Васојевићима називају се, каже Ровински, по томе што је некад тамо вађена со, по предању још у доба И. Црнојевића. Тамо се, каже он даље, налазе и мјеста звана *лизало* по томе што стока лиже со.³⁰⁾ Проф. Шварц и Ровински пошли су из Подгорице у Никшић, с тим да при повратку обиђу Љешанску Нахију, мјесто гдје се налази ђумур у селу Градац.³¹⁾ Из Никшића је јављено да проф. Шварц неће да иде ни уз Дугу ни преко Пиве, већ да се упутио за Дробњаке и Колашин. У извјештају М. Никчевић напомиње да истраживачи брзо пролазе, биљеже само главна мјеста и положај брда и равница а на детаље се не осврћу.³²⁾ Ровински из Шавника обавјештава министарство

²⁷⁾ ДА МУД 1881, II, 60.

²⁸⁾ ДА МУД 1881, II, св. 6, кап. К. Лаиновић 29 априла војв. М. Вр-

биши.

²⁹⁾ ДА МУД 1881, III, мај св. 1, 17.

³⁰⁾ П. Ровинский: Черногорія, 1, 152.

³¹⁾ ДА МУД 1881, III, мај св. 1, 7.

³²⁾ ДА МУД 1881, III, мај св. 1, 24.

да ће, идући ка Горњој Морачи и Колашину, погледати руду иза Зукве, а да ће при повратку упознати геолошку формацију Маганика, под којим се, по причању, налази ђумур.³³⁾ О њиховом даљем истраживању дознајемо само то да су имали задатак да обиђу Буковицу гдје су наишли на мрку гвоздену руду, хематит, и да у Колашину прегледају руду донесену из Васојевића за коју су тражили да се на вријеме јави Тодору Вуковићу. Касније је Ровински написао да се на Кључу код Колашина наишло на трагове гвожђа и да је под Дурмитором оно некад и вађено.³⁴⁾ После је неколико година у писму бригадира Јова Мартиновића, упућеном претсједнику Државног савјета, Божу Петровићу, истиче се да је војник Ново Перишин донио неколико комада минерала, нађених у Дуловини, близу Колашина, и предао их официру Периши Мирову Влаховићу. Даље о томе бригадир Мартиновић детаљније извјештава: „При једном поточићу, који иде од Шљивовине и утиче у Пажањ, од прилике на 1,5 метар висине од истог поточића отворило се једно мало прланце, од брежине, која се изнад поточића осјела, усљед избијања воде и вода избачила је на површину земље комате истог минерала, који покажују да садрже у себе метал, а какав је, нек одредијеле стручњаци.

У наоколо истог мјеста, дао сам мало прокопати и одма се нашао слој меког крша-модре боје, а сами метал мора да је напријем у земљу, те вам данашњом поштом упућујем неке комате од оног камена, који садржавају у себе метал, а неке од самог камена, који се одма после мало копања нашао испод површине земље*).

У почетку јуна 1902 војв. Вуковић је јавио управнику Морачке Нахије бригадиру Ј. Мартиновићу да власти у Колашину у свему буду на помоћи инжењеру Дешковићу који треба да дође ради испитивања руда**).

Према даљим писмима војводе Маша, упућеним капетану Ј. Станковићу и војводи Сими Поповићу, којима је тражио да му се пошаљу десет ока глиба са Смрдежа и флаша сумпорне воде коју је нашао поморски капетан Закарија у Валденосу, може се закључити да је проф. Шварц крајем маја на Цетињу вршио анализе прикупљеног материјала. Даљи резултати рада на проучавању рудног богатства Црне Горе од стране проф. Шварца и Ровинског остају нам, можда и због недостатка архивског материјала, непознати, сем што су њихови налази свакако корисно послужили другима да наставе рад на овоме.

³³⁾ ДА МУД 1881, III, св. 2, 36.

³⁴⁾ П. Ровинский: Черногорія, I, 151.

*) ДА МУД 1901, I, 86, (24. I. 1901).

**) ДА МУД 1902, 629.

Средином јуна 1881 године у Црну Гору дошли су два професора Геолошке школе у Бечу, Тице и Регенспурск “кои имају задатак да сву књажевину преобиду и стручно испитају има ли рудах и ако има да докажу какве су и у каквој количини”,³⁵⁾ да нађу богатства која би могла подмирити „све потребе црногорском народу“. Требало је да 18 јуна пођу на пут, свакако користећи резултате обилажења учињених мјесец дана раније од стране Шварца и Ровинског. Претходно је на Цетињу, уз судјеловање војводе Маша, донесен детаљан план њиховог истраживања. Програм обилажења био је врло велик, захтијевао је више времена и велики физички напор двојице стручњака и њихове пратње. Требало је по плану обићи: I. Цетиње, Ријеку Црнојевића, Плоче, Вир, Смрдан, Бољевиће, Суторман, Бар, Мркојевиће, Можуре, Улцињ, Валданос, Скадар, Плавницу и Подгорицу; II. Подгорицу, Дрезгу, Златицу. Даље, Тице је имао у задатку да преко Братоножића, Ј. Ријеке и Трешњевица дође у Андријевицу, а Регенспурск преко Медуна, Орахова, поред Рикавца, низ Злоречицу с тим да се састане с Тицеом у Андријевици и да одатле заједнички обиђу Слатину. Забрђе, Трешњево и стигну у Колашин; III. Требало је да из Колашина заједнички пођу и обиђу Врујицу, Баре и Манастир у Д. Морачи. Даље, Тице је имао задатак да преко Ибриштице, Г. Роваца, Пониквице, испод Маганика, Лукавице, низ Бијелу, преко Шавника и Ивице дође на Буковичко Врело у хан Јевтовића, а Регенспурск да обиђе Г. Морачу, Јаворје, Сировац, Тушину и састане се с Тицеом у Буковици; IV. Из Буковице требало је да Тице преко врха Дурмитора, Руђен-Дола, Безуја, Пирног Дола и Плужина дође у Горанско, а да Регенспурск преко Језера, Тепаца, Штуоца, Црне Горе, Сушице, Недајног, Црквице, Мратиња, Лисиње и Плужина стигне у Горанско и састане се са својим професором Тицеом; V. Са Горанског Регенспурск је имао да уз Сутјеску, преко Смријечног, Муратовице, Равнога, Голије и Дуге стигне у Никшић и тамо се срене са Тицеом који је требало да са Горанског дође у Никшић преко Рудинице, Брезана, Јаворка и Јасенова Поља; VI. Из Никшића су имали заједнички да прегледају Никшићку Жупу, Мораково, Никшићко Поље, Огорело Ждријело, Ријечане, Бањане и да преко Грахова стигну на Цетиње.³⁶⁾

Као што се види, план обилажења читаве тадашње Црне Горе и проучавања толиког и таквог терена био је врло обиман. Организатори ове експедиције рачунали су да ће се овим путем бечких професора сигурно извести ствар на чистину бар што се тиче рудног богатства земље. Прво је требало да виде Плочу Цеклинску и да њихова пратња у којој су били перјаник Васо

³⁵⁾ ДА МУД 1881, (наредбе), јуни св. 2, 36.

³⁶⁾ ДА МУД 1881, (наредбе), јуни св. 4, 81.

Мартиновић и два момка копа „ђе се прије копало“. Такође је требало да потраже угаљ и у селу иза Плоче³⁷⁾). Идућег дана Илија Тавров, капетан ријечки, јављао је војводи Машу да би било „девет ћелова расхода од нађеног“. Војвода М. Ђуровић је јављао да су проф. Шварц и Ровински прије мјесец дана утврдили да на Смордану „има богато врело петролиума и најбоља љековита сумпорна вода за лијечење реума и многијех разнијех болести“³⁸⁾ О нафти у Црмници Тице и Шварц касније су написали чланке. У малочас поменутом писму речено је да момци треба да копају „два три дана док год отворе оно окно и из његових врата избаче насап, док отворе ходник који мора бит' кроз којег се руда износила, јер ту мора бит' некаква руда...“³⁹⁾ Касније је Ровински писао да се изнад Буковика у Црмници налази слаб извор петролеја који је одавно био познат. У присуству проф. Шварца и Ровинског вршена су ископавања и утврђено је да је ту и раније нешто тражено, али да о резултатима становништву није било ништа познато. Ровински напомиње да су тада наишли на један читав ходник чији су зидови били подупрти тврдим буковим стубовима. Том приликом у ходнику су нађени и неки инструменти. Можемо претпостављати да је ту раније нешто рађено иницијативом Јована Вацлика и Рида, конзула у Скадру, о чијем је интересу за петролеј у Црмници већ било ријечи. У једној јами, дубокој више од два метра, наишли су на слаб извор неке течности која излази из отвора на зиду јаме и сакупља се у виду масних мрља на површини воде. Крпа умочена у ову течност брзо је сагоријевала. Флашу ове течности упутили су у Фрајбург ради хемиске анализе. О резултатима анализе писао је Шварц у чланку о нафти у Црмници.⁴⁰⁾ Утврђено је да је ово петролеј доброг квалитета и да му је специфична тежина 0,874. Шварц је рачунао да би се даљим копањем, идући у дубину, наишло на знатне количине ове течности, док је Тице имао сасвим друго мишљење. Судаћи према природи земљишта на површини и строгој локализацији мјеста са нађеном течношћу, он није изводио закључак да ту може да буде већа количина нафте, али је, утврдивши да се непосредно изнад Буковика налазе трагови соли, која прати масне течности као што је нафта, ипак био мишљења да треба копати, али свакако 3—4 пута дубље него је мислио Шварц. Хемиске анализе, извршене у Фрајбургу, показале су да се тамо заиста налази кухињска со и гипс.⁴¹⁾ Тице је на Суторману наишао на зрна малахита у коме

³⁷⁾ ДА МУД 1881, (наредбе), јуни св. 2, 35.

³⁸⁾ ДА МУД 1881, (наредбе), јуни св. 2, 36.

³⁹⁾ Исто.

⁴⁰⁾ П. Ровинский: Черногорія, I, 153.

⁴¹⁾ Исто, стр. 154.

има мједног карбоната.⁴²) В. М. Врбица у писму М. Ђуровићу напомиње да је чуо да су у Оггочићима, у Подгори, наишли, при грађењу цркве, на гипс и да би добро било да један од научника пође тамо и види то. На крају му напомиње да се према њима сви лијепо понашају „јер су они од високе науке и царски чиновници“. Према Ровинском, у подлоканим обалама ријеке Ораоштице (притока Црмнице) налази се нека руда ситна као сачма коју мјештани и употребљавају за лов на крупније птице.⁴³) Ковалеvски је раније био обратио пажњу на ову руду, називајући је кристалима мрке гвоздене руде. Узгред напомињемо да је Ковалеvски наишао на изванредни кристал иза Ловћена, идући ка Котору.⁴⁴) Даље, требало је да двојица научника, Тице и Регенспурск, виде минералну воду нађену у Валданосу и да прегледају терен од Вал-Круце до Шаш Језера, јер је Шварц тврдио да тамо има доброг каменог угља.⁴⁵) У писму војводе М. Врбице упућеном војводи Симу Поповићу истиче се да Тице и Регенспурск имају да у току цијелог љета праве геолошку карту. То су прије радили у Босни и Херцеговини. Шварц је имао за задатак да снима терен, а они треба да траже руде. Из одговора о првим резултатима рада види се да су стручњаци констатовали да у Црмници има доста петролеја и сумпорне воде, гвожђа и различитих врста камена. Видјели смо да је по њиховом мишљењу требало за петролеј копати врло дубоку шахту. Научницима је свраћена пажња да виде да ли има угља у селу Пистули и сумпора у Шњерђу. Остало је да Мустафа аџи Јусуфов, који је радио у рудокопима у Анадолији, утврди да ли у Пистули има угља.⁴⁶) Тице и Регенспурск су просто претрчали терен од Цетиња до Улциња и са Цетиња је било постављено питање вој. Симу Поповићу због чега је то тако било. Капетани су били упознати са програмом што све треба да виде двојица стручњака на њиховој територији. Кап. К. Лаиновић је обавезан био да са њиховим програмом истраживања упозна војводу Марка Миљанова. Регенспурску је требало обратити нарочиту пажњу да код воде Маргарете, у кучкој планини, проучи терен, јер су ту, према предању, Римљани у своје вријеме копали сребро и злато. Међутим, капетан Лаиновић је 27 јула обавијестио војводу Маша да један од двојице стручњака иде из Подгорице у Никшић, а други има намјеру да иде у Љешанску Нахију и да тамо у селу Градац утврди да ли има ђумура. Напомињемо да је Тице касније писао да се код села Параца у Љ. Нахији налази једна врста

⁴² Исто, стр. 151.

⁴³ Исто, стр. 155.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ ДА МУД 1881, III, 26. VI.

⁴⁶ ДА МУД 1881 (акта), јуни св. 8, 169.

камена, рода лигнита, који на ватри гори.“⁴⁷) Војвода Машо је одмах тражио објашњење због чега бечки професори мијењају заједнички донесени програм. Њихов начин путовања, говорио је војвода Машо, „није ми угодан.“⁴⁸) Послије ове године, 1881, врло значајне по интензивном и организованом раду на истраживању руда, настао је, судећи по архивским подацима а и литератури о овом питању, извјестан прекид. Јасно је било да мно-го штошта треба имати па прићи раду на експлоатацији оног богатства на чије се трагове практички наилазило а за што је требало имати нове путеве, стручни кадар и велика техничка средства којима се није располагало.

Напомињемо да је аустриски посланик на Цетињу Миљинковић препоручивао 1886 црногорском министру спољних послова Станку Радонићу геолога Емила Тицеа који је желио да настави научна истраживања у Црној Гори, започета 1881.

Тада књаз долази на мисао да шаље на студије рударства вредније ученике. Одговарајући на молбу Јевта Вулетића који је тражио од књаза да му стипендира сина у некој војној школи, књаз је одговорио да би он желио да његов син „учи рударство или инџинирство“⁴⁹).

Ужурбаност рада на проналажењу рудног блага у току ове године и прсто тежња да се оно пошто-пото пронађе и што прије искористи нијесу могле довести до задовољавајућих резултата, иако су потребе црногорске државе, а вјероватно и појединаца у њеним управним органима, биле такве да је то требало што прије и на потпуно задовољство постићи. Из поменутих докумената се види да је велики број људи, не само службених органа, био врло заинтересован да што више допринесе откривању рудног богатства, обавјештењем, препричавањима онога што се памти у народу о томе, доношењем научницима појединих предмета, камења или разних смјеса које су могле имати и особине извјесних руда. Из запажања појединаца за вријеме проучавања појединих мјеста од стране поменутих научника, Шварца, Тицеа, Регенсгурска, Ровинског, Бујеа и других изводили су се разни закључци који су имали за посљедицу да су појединци сами предузимали извјесна истраживања. Тако, на примјер, Милан Церовић из Тушине шаље војводи Машу три комада необична камена да види да ли је то нешто вриједно⁵⁰). У априлу 1882 војвода Симо Поповић обавјештава војводу Маша о истраживањима у Пињешкој Пећини изнад самог Улциња. У депешу му каже да се „виде три жице ђумурске, широке по шаку, а једна поврх друге 2—3 педи надалеко, но између њих указује се ђеђе

⁴⁷) П. Ровинский: Черногория, I, стр. 150.

⁴⁸) ДА ЛУД 1881 (наредбе), јуни св. 4, 75.

⁴⁹) Књига молбеница за 1882, 3 марта, бр. 3246.

⁵⁰) ДА МУД 1882, II, акта, 180.

ћумур.“⁴⁹⁾ На истом мјесту даље стоји: „Ја ти зато и шаљем, ево, само мало и то: мало чистога ћумура, мало мркога крша и мало са земљом како се находи“. Сам војвода Симо сумњао је у откривено „благо“ и зато каже: „Мене не врући једино то, што се ћумур не указује обилато, но само у танке коре“. На крају писма напомиње да ће гледати, идући кроз села, једну главицу за коју кажу да у њој има ћумура. Улцињски крај многима је давао наду да ће се тамо доћи до рудног богатства разних врста. Будући близу мора, нађена богатства би се свакако могла боље искористити него она даље од путева. За та истраживања били су заинтересовани и поморци, међу њима, према једном писму, и С. Ђурковић из Бијеле.⁵⁰⁾ У писму упућеном књазу С. Ђурковић извјештава да „радња руде битума иде доста добро али се управо не може ништа јоште рећи јербо час се нађе вена а час изгуби...“ Даље га извјештава да се ради о доброј врсти битума, али да са његовим претапањем не иде најбоље. Мисли да чисте масти у њему има 40 на сто. У писму напомиње и то да је једну количину такве масти послао Балдаћију, италијанском научнику, који је баш тих година проучавао структуру земљишта у Црној Гори а и флору Црногорског Приморја и који је био врло заинтересован нарочито за привредне услове околине Улциња и Бара.⁶¹⁾ Ђурковић је Балдаћију послао и комад гвоздене руде, нађене на истом мјесту гдје се битумен копао као и једну боцу сумпорне воде чији се извор налази до самог мора у Валданосу.

Касније, у октобру 1903, писао је Хаџи Сало Талеб Марку Петровићу, управитељу Приморске Нахије, да је дошао из Александрије у Улцињ и да жели да при повратку понесе 30 кила „битумске руде улцињске“. Даље истиче да је битум био послао неким друштвима у Енглеској и Француској која су од њега захтијевала да им каже количину и цијену руде, због чега

⁴⁹⁾ ДА МУД 1882, св. 2, 25.

⁵⁰⁾ Арх. одј. Д. музеја, 1887.

⁶¹⁾ Луиђи Балдаћи, рударски инжењер, два пута је прије 1886 долазио у Црну Гору, по молби црногорске и наредби италијанске владе, са задатком да је геолошки проучи. Ове, 1886, Балдаћи је обишао раније непроучене крајеве Црне Горе. Тврдио је да се у Злорјечици код Андријевице налазе трагови злата. У непосредној близини ријеке се, по традицији, налазе рушевине рудског цара Душана. Са тог мјеста је прије десет година слат материјал у Беч, ради анализе. Балдаћи је по позиву Станка Радоњића и налогу књажевом имао да пође и у Бар и Улцињ и да у њиховој околини разгледа мјеста на којима је, по ранијем тврђењу, било угља. Тада је напоменуо да ће, ако угља буде, вриједити више него руда злата. У „Просвјети“ за 1889 објављен је дио извјештаја који је Балдаћи, по проучавању терена, поднио књазу. У чланцима, објављеним у четири броја овог часописа, види се да је Балдаћи покушао да да опис геолошке структуре земљишта Црне Горе. На крају се осврнуо на индустријски значај лигнита, битумина, мангана и др. руда. (Глас Црногорца 1886, бр. 32).

је и дошао нарочито из Мисира да му се дозволи да са потребним бројем радника предузме копање ради утврђивања количина и простора који захвата ова руда. Ако би резултат истраживања био повољан, Талеб је био готов да ступи у преговоре о експлоатацији руде. На крају истиче да би све то било корисно за Црну Гору и жели да му се што хитније на молбу одговори*). На новије податке о току ових преговора нијесмо наишли.

Почетком јуна 1891 војвода Шако Петровић јављао је да је „барјактар Лазар Савин Миљанић из Бањана прошле јесени градио једну воду у Мужевице, под Златном Страном, ђе је и прије била нека локвина. При истом копању нашао је неку смјесу у земљи која вам се шаље да се види да ли што вреди. На један метар дубине нашло се ово бијело а после овога ово друго и у цијелом копању од два метра једнако се наодило**).

О даљим резултатима рада на истраживању руда у другим крајевима Црне Горе деведесетих година немамо података, сем што су у јуну 1890 двојица српских научника, геолога, браћа Жујовићи, прешли „преко Подгорице, Колашина и Дурмитора ради геолошких студија“.⁵³⁾ Из писма, према рукопису војводе Гавра Вуковића, упућеног војводи Шаку Петровићу, који је тада био у Никшићу, маја 1891, не може се закључити да ли је један професор из Русије долазио у Црну Гору у циљу проучавања рудног богатства или чега другог,⁵⁴⁾ док се из другог писма војводе Гавра, упућеног генералном конзулу Белгије у Будимпешти, Дикерту, 22 новембра исте године, види да је већ било дошло до повезивања „капиталиста Белгије и Црне Горе“, како се у писму изричито каже.⁵⁴⁾ У истом писму војвода Гавро напомиње да истраживачи не долазе до прољећа идуће године, јер је већ пао снијег и не би могли ништа урадити, а у једном каснијем документу, чији је оригинал упућен црногорском конзулу у Брислу, помињу се, поред осталог, два закључена уговора.⁵⁵⁾ Из свега овога да се закључити да се радило, највјероватније, о истраживању и експлоатацији руда, иако конкретније о томе не налазимо ништа. Поред организовања рада на истраживању рудног богатства, Министарство унутрашњих дјела отпочело је само, први пут, према сачуваним архивским подацима, рад на ископавању манганеза у Црмници (у Буковику) 7 јануара 1892 године. Знамо да је постојање ове руде установио још Ковалеvски 1838 године. Откопавањима је руководио Томо Пламенац. Из његове преписке са Министарством да се видјети све

*) ДА МУД, 1903, 2276.

***) ДА МУД, 2891, II, 445.

⁵²⁾ Глас Црногорца, 1890 г., бр. 26.

⁵³⁾ ДА МИД 1891, II, 550.

⁵⁴⁾ ДА МИД 1891, III, 1352 (на франц. језику).

⁵⁵⁾ ДА МИД 1906, 3859.

оно што је чињено у овом случају. Наиме, Пламенац је врло често обавјештавао Н. Татара, начелника Министарства унутрашњих дјела, о томе како напредује рад на копању тунела којим је требало доћи до испод земљишта на чијој је површини раније пронађен манганез. Из преписке се види и то да је у току овог рада, од јануара до почетка маја, ископан тунел у дужини од 15 метара и свега за рад издато 320 фиорина.⁵⁹⁾

Из сачуваних докумената види се да је рад на копању манганеза трајао до краја 1893. За ово вријеме је инж. Лазар Мијушковић обилазио радове и утврдио да манганеза има у огранку што иде од сјеверног тунела према површини. Крајем новембра 1892 упућена су три кила ове руде у Бар Василију Дабановићу да их он пошаље у Француску ради анализе. По наређењу Министарства унутрашњих дјела рад на руднику је престао 22 јуна 1892, али је поново почео, по наредби књаза, 18 маја 1893, откад се радило и поноћи*).

Срединсм августа 1893 књаз је наредио Лазару Мијушковићу да оде у Пиву, Дробњак, Колашин и Васојевиће „ради рударског испитивања тих предјела**).

Двије године касније, у фебруару 1895, по књажевој наредби упућен је у Никшићку Жупу, у циљу истраживања рудног блага, млади инжењер Марко Ђукановић, домаћи стручњак који је био добро дошао баш у вријеме кад је требало уложити све расположиве снаге да се и на тај начин, експлоатацијом рудног блага, што прије и што више допринесе развоју црногорске привреде и с тим знатном подизању производних снага земље. Ово тим прије што су се разна инострана друштва, од којих смо нека поменули, тешко одлучивала, из разумљивих разлога, да уложе капитал и на тај начин да пријеђу од истраживања на експлоатацију рудног блага у Црној Гори. Књаз је редовно морао бити обавјештаван о резултатима рада код Жупског манастира. Слата му је и мустра ископаног материјала на преглед. Из докумената се види да је књаз наредио да се инжењеру Ђукановићу пошаље за рад на рудокопу један велики сврдао који је био раније набављен за бушење бистијерни. Инжењер Ђукановић је 21 фебруара јавио Министарству унутрашњих дјела да је прегледао руду у Жупи и установио да то није асфалт, како му је било јављено, него камени угаљ, али да још не може да одреди количину и правац пружања руде***). Из једног рачуна види се да је Министарство унутрашњих дјела упутило Марку Ђукановићу 137 фиорина за вађење хумура у Жупи****). Средином јула

⁵⁹⁾ ДА МИД 1892, I, и II.

*) ДА МУД 1892, II (3 и 23 јуни), IV (902 и 993, II (523), IV (1123)

***) ДА МУД, 1893, III, 709.

****) ДА МУД, 1895, 129.

*****) ДА МУД, 1895, III, 543.

Ђукановић је јавио књажевом ађутанту у Никшићу да је прва вена угља у Жупи пошла 23 метра наниже и да се друга указала, правилна, преко цијелог тунела. Даље напомиње да се ваде велики грунови крша од којих су два дијела угљен и да има вена до 50 см. дебљине. То су му, каже он, потврдили и они који су радили у мајданима на страни*). Уједно, сачувани документи говоре и о томе да су упоредо са радом у Жупи вршене припреме за почетак истраживачких радова у Острогу.**)

Заинтересованошћу истраживача једне земље за природна богатства у Црној Гори потстицани су и други да предузимају сличне мјере да не би у својој политици изгубили што од престижа своје земље у односу према Црној Гори и другим земљама на Балкану. То, уосталом, донекле и карактерише политику нарочито Италије и Енглеске према приморском подручју Балкана деведесетих година прошлога вијека и касније. Тако, на примјер, из једног документа рачуноводства Министарства иностраних дјела из 1893 године види се да су Милети Поповићу, перјанику, дате дневнице за 81 дан, од краја јула до средине октобра, са задатком да прати по Црној Гори, по књажевом налогу, професора универзитета у Оксфорду Хардија Козенцема.***) Такође је Министарство иностраних дјела захтијевало од свих власти да би професору Јулијусу Гловацкију олакшали путовање кроз Црну Гору у циљу истраживачког рада.***)

До 1900 године читава активност у овом погледу сводила се, углавном, на истраживање природног богатства Црне Горе, на утврђивање елемената на основу којих би се могла одмјерити корисност рада на експлоатацији тога богатства. Очигледно је било да је политички курс појединих земаља и њихових научника доста утицао на начин гледања на ово питање, на перспективе рада у овом погледу уопште. У Црној Гори се мислило, изгледа, да сва истраживања геолога и рудара до 1900 нијесу могла да нађу руде које би заслуживале да се отпочне рад на њиховом искоришћавању. Знало се да је у Црмници пронађен манганез, али се мислило да га има у врло малим количинама. Тек предузимљивошћу једног иностраног друштва, које је добило шестомјесечну концесију да истражује и експлоатише руде, утврђено је, још једном, да се у Црмници налази богата руда гвожђа и велика количина мангана. Њихова лежишта су близу Бара, због чега је и њихов значај био још већи. Једва се ишчекивало да рад на њиховом искоришћавању отпочне „да би народ имао зараде у изобилју и држава лијепе користи.“***) Недостају

*) ДА МУД, 1895, докуменат од 16 јула.

**) ДА МУД 1895, II.

***) ДА МИД 1893, 1371.

****) ДА МИД 1896, II, 710.

****) Глас Црногорца 1900, 47.

нам потребни подаци на основу којих би могли утврдити које је то инострано друштво које је добило шестомјесечну концесију за истраживање ових руда у Црмници. Наишли смо на предлог „Концесије за копање руда у књажевини Црној Гори“ од 29 јуна 1900 и додаток овоме од 6 августа исте године. Ово је уствари први докуменат који нам конкретно говори о начину организовања рада на искоришћавању рудног блага у Црмници. Из текста се види да књажевска црногорска влада даје Ђуру Драгову Вукотићу из Котора и Анђуну Иванову Дешковићу из Омиша дефинитивну концесију за копање и извоз руда у Созини, Суторману, Плочи и Жупи Никшићкој са тачно одређеним простором. Концесионарима је дато право грађења путева, а могла су им се чинити и друга уступања. Међу радницима морало је бити, према тексту о концесији, 80% Црногораца са одређеним надницама и тачно означеним радним временом у току читаве године. Концесионари нијесу оптерећивани никаквом порезом или таксом за експлоатацију. Надзор над радом је имао да врши стручњак црногорске владе. Као накнада за концесију црногорској влади је дато на морској обали 10% од сваког рударског материјала коју су количину могли купити исти концесионери по тржишној цијени. Ако би руде било много, онда би црногорска влада могла учествовати у експлоатацији са 30% акција. За случајеве спора, у обзир су долазили они законски прописи које би црногорска влада нашла за најповољније.⁶¹⁾ Још један доказ о томе да је нешто одређеније било предузето у циљу остваривања дате концесије налазимо у чињеници да је Главна управа пошта и телеграфа одговорила на захтјев инжењера Дешковића да за превоз руде, на карима, из Созине на пристаниште у Бару на дужини од 27 и по километара, тражи за сваки квинтал по 40 новчића под условом да је пут до рудника уређен по правилима.⁶²⁾ Интерес инжењера Дешковића за гвоздену руду у Созини није ни касније престајао, иако нам није познато докле се дошло у остваривању онога што је закључено већ поменутом концесијом. О његовом новом подухвату рећи ћемо касније нешто више. Службени орган црногорске владе, „Глас Црногорца“, нарочито од 1901 почиње редовно да прати рад и резултате развитака рударства и црногорске привреде уопште.

У вези с овим напомињемо да се Министарство иностраних дјела 21 јануара 1902 обратило Емилу Еишу из Брисла истичући да је рок концесија датих Дешковићу већ истекао и да он може, ако хоће, за исте у преговоре да ступи. Почетком јануара 1901 подвлачи да су њемачки и италијански геолози већ направили геолошку карту Црне Горе са одређеним назначива-

⁶¹⁾ ДА МУД 1900, 29 јуни.

⁶²⁾ ДА, Главна управа пошта и телеграфа 1901, I, 695.

њем мјеста гдје се све и какве руде налазе по њиховом мишљењу. Из касније литературе о овом питању сазнајемо на основу чијих се проучавања могла израдити таква карта.⁸³⁾ Послије А. Бујеа који је 1840 године, пишући скице о геологији европског дијела Турске (Париз, 1840), дао прва саопштења о Дурмитору и Сињајевини, свакако се ослањајући на закључке Ј. Коваљевског, у првome реду долазе следећи: Тице: Геолошки преглед Црне Горе, Беч 1884; Фулан: О еруптивним масама Црне Горе (нарочито у Љутој у Г. Морачи), Беч 1884; Балдаћи: Геолошко-минералозна истраживања у Црној Гори, Рим 1886; Балдаћи: Минерални слојеви Црне Горе, Цетиње 1889 („Просвјета“); Хасерт: Прилози физичкој географији Црне Горе са особитим освртом на карст, Гота 1895. Још је требало имати изграђене путеве, капитал и способне рударске стручњаке. Примјер Дешковићевих истраживања у Црмници показивао је што све треба имати при покретању оваквих акција. Сличан је случај у Жупи на 15 километара далеко од Никшића гдје се налазе „на самој колској линији руде од гвожђа, манганеза, сумпора и алуминија врло богате количином и каквоћом.“⁸⁴⁾ Тамо се каже да је већ дата концесија и да ће од половине јануара да отпочну радови на прављењу споредних путева, али у архивским подацима о томе још немамо доказа. У истом броју даље се каже да су се „понадавно почела пријављивати разна друштва, за отварање једне жељезничке линије (уска пруга) од Бара до Никшића (има око 160 км.) и уређење барског пристана. . . Недовољни развитак трговине и индустрије и потом саобраћај стајали су на пут тим предузећима. Благодарети проналаску овако богатих руда и њихом положају према овој линији као и експлоатација шуме која је отпочела у околину Никшића. . .“ Очигледно је да је инострани капитал тражио у заосталој Црној Гори све повољније услове да се пласира у рударству и експлоатацији шума на оној линији гдје се и жељезнички саобраћај могао што прије успоставити. Сви су изгледи били да ће се прво италијанском капиталу отворити врата привредног богатства Црне Горе, што се касније и остварило. Пунијем ангажовању италијанског капитала претходила су нова и детаљнија истраживања. Тако је италијански научник А. Мартели сам написао пет књига проучавајући структуру земљишта југоисточне Црне Горе и подручја Берана и Бијелог Поља за вријеме од 1902 до 1903 године.⁸⁵⁾ Из исте области је и Винаси де Рени објавио 1902 једну књигу као и инжењер Т. Сморгљака. Интерес иностраних капиталистичких друштава која су тражила концесије за експлоатацију рудног блага Црне

⁸³⁾ Зарија М. Бешвић: Геологија сјеверозападне Црне Горе, Цетиње 1953.

⁸⁴⁾ Глас Црногорца, 1901, 1.

⁸⁵⁾ Илустр. зв. алманах Зетске бановине, Сарајево 1931, 142.

Горе и сва већ развијена дјелатност у том смислу од стране црногорске владе, којој је такође на основу већ створене литературе била углавном јасна читава ствар, наметали су потребу да се донесе закон о рудама којим би се регулисала та читава активност, јер инострани закони о рудама, нарочито француски и енглески, чијих се прописа до тада држала црногорска влада, нијесу уопште одговарали приликама и потребама земље. Тако је 24 фебруара 1911 донесен Закон о рудама у краљевини Црној Гори. Прописима овога Закона све руде су се могле давати на искоришћавање путем концесије сем злата. Закон садржи више чланова о концесији, правима и дужностима концесионара као и условима за добијање концесије. Предвиђено вријеме трајања концесије је 50 година. Закон је давао знатна права концесионарима. Тако, на примјер, чл. 68 Закона о томе каже: „Ради извоза рударских производа, били они у виду сирове руде, или прерађевине, као и за извоз машина, оруђа, грађе и цијелог помоћног материјала за истраживање и за експлоатацију, предузетник неће плаћати ни увозну ни извозну царинску таксу. У погледу других олакшица поступиће се по закону о потпомагању домаће индустрије“. Према чл. 79 концесионар је имао државној каси да плаћа сталну и постотну таксу. За прву се плаћају 3 перпера на хектар захваћене површине, а друга се плаћа шестомјесечно. Ускоро иза тога, на основу чл. 31 тек донесеног Закона о рудама и прелиминарне концесије од 1900, о којој је већ било ријечи, донесен је Закон о концесији за експлоатацију гвоздене руде у Созини која се даје инжењеру Анту Дешковићу из Пућишћа (Далмација). Концесија је дата на основу истраживања гвоздених руда у Созини (лимонита и гвозденог карбоната). Према тексту Закона одмах је требало извршити спајање рудника са већ тада изграђеном жељезницом Вир—Бар, извозити постојеће руде, евентуално тражити руде у Бару, постављати инсталације и др. Сви ти припремни радови захтијевали су капитал од око 200.000 перпера. Концесијом уступљена површина захватала је 300 хектара. Остали услови одговарају онима у већ поменутој прелиминарној концесији. Законом о концесији је предвиђено да инжењер Дешковић може преијети концесију на које било енглеско, француско и белгијско капиталистичко друштво.“⁶⁹⁾ Напомињемо да је А. Дешковић исте године добио и концесије за градњу двије хидроелектричне централе, једне на Морачи код Морачког манастира, а друге на Морачи код Доње Горице у Љешкопољу. О резултатима дате концесије није нам ништа познато. Има само једна напомена о томе у којој стоји да је рат прекинуо његове започете радове.⁷⁰⁾

⁶⁹⁾ Глас Црногорца, 1911, 18.

⁷⁰⁾ Илустр. зв. алм. Зетске бан., стр. 143.

Потпунију слику Дешковићевих планова у Црној Гори и Црногорском Приморју добијамо из једног писма Д. Бркана, датираног у Сутомору новембра 1923, у коме се налази кратак историјат рудника живе и цинобера у општини Спичу, у Поречима. У писму се каже да је прва истраживања отпочео 1894 године геолог Буковски, а да је 1900 дошао приватни рударски инжењер Анте Дешковић који је, по његовим исказима, нашао живу у Поречима. Дешковић је исте године склопио споразум са власником једне бечке фирме Александром Кенигом у циљу даљих заједничких истраживања. Због неспоразума А. Кенига и аустриске владе око власништва дошло је до прекида радова на руднику 1907 године.⁸⁸⁾

Из наредне, 1912, године имамо само један докуменат који нам још увијек говори само о преговорима ради експлоатације руда у Црној Гори. Наиме, дипл. инжењер Павле Поповић обратио се Одјељењу за народну привреду Минист. унутрашњих дјела са питањем да ли црногорска влада жели да ступи у везу с њим као пуномоћником једног страног капиталистичког друштва у циљу отпочињања разговора о евентуалном улагању капитала у Црној Гори. Тадашњи министар Ј. С. Пламенац му је одговорио да је црногорска влада вољна да ступи с њим у преговоре ради закључења концесије али зато тражи од Поповића конкретне предлоге у том смислу „јер је експлоатација руда које имамо од великог интереса по наш цјелокупни економски развитак“, како стоји у министровом одговору.“⁸⁹⁾ И даље вођење преговора о давању концесија говори нам о томе као да раније закључиване концесије нијесу доводиле ни до каквих резултата из било којих разлога, нерентабилности, отказивања, неприхватања услова или другог. Несумњиво да је и Балкански рат много утицао на даљи рад у овом погледу. Ратни издаци у овим двјема годинама приморавали су црногорску владу да тражи зајам у иностранству а да као гаранцију даје оне руднике с чијом се експлоатацијом могло брже отпочети. Тако се влада у фебруару 1913 обратила Мијушковићу у Лондону сљедећим ријечима: „Неопходно су нам потребити два и по милиона круна. Обратити се на Бојтона не би ли нам их позајмио а да му за гаранцију дамо нашу руду ђумура код Берана или какву другу гаранцију“. Из Лондона је одмах одговорено да са предвиђеном гаранцијом угљене руде код Берана за нови зајам није могуће никако успјети, јер је тражено да се као гаранција за зајам да један редован државни приход.“⁹⁰⁾ Ослобођењем Берана 1912 већ се рачунало са богатством угљене руде у њиховој близини, у овом случају као гаранцијом за добијање зајма у иностранству. Тако се послје

⁸⁸⁾ ДА, Разни списи I.

⁸⁹⁾ ДА МУД, (Одјељење народне привреде) 1912, 4288.

⁹⁰⁾ Арх. одј. Д. музеја, 1913 (4 фебр.).

«ослобођења Пљеваља наметало питање црногорској влади какав став да заузме према онима који су на својим њивама копали угаљ и продавали га. На молбу Авдибега Селмановића, упућену капетанском суду у Пљевљима, одговорио је министар Лабуд Гојнић, да се приватнику дозвољава експлоатација, уз плаћање таксе држави. У одговору је наглашено да је мајдан државна својина према Закону о рудама.⁷¹⁾

Послије два пута додјелјиване концесије инжењеру Дешковићу и, судећи према свему, непостигнутих резултата на експлоатацији гвоздене руде на Созини, Одјелење народне привреде 10 јануара 1914 позива заинтересоване да се пријаве комисији која је имала задатак да сагласно чл. 40 и 41 Закона о рудама прегледа терен концесионе зоне „Смрдеж“ у Буковику, у Црмници, поводом потраживања сталне концесије од стране холандског друштва основаног под именом „Црногорски синдикат“. У вези с овим напомињемо да је Холанђанин Букарт раније долазио у Црну Гору у циљу истраживања њеног рудног блага. Експлоатацију нафте захтијевале су, несумњиво, потребе рата који је пола године иза тога и отпочео. Према тачкама потраживања концесије јасно се види да је обим радова Црногорског синдиката био врло велик и са потпуно одређеним начином и организацијом рада на експлоатацији, јер је предвиђао подизање резервоара, спроводница и рафинерија.⁷²⁾ Синдикат „Црна Гора“, организован у Хагу још 15 марта 1912, овластио је д-ра П. Тешу, геолошког инжењера, настањеног у Нимегу и Ј. Кокареа, индустријалца из Хага, како у заједници тако и сваког посебно, да у име Синдиката пођу у Црну Гору и да у смислу Закона о рудама обезбиједи права на истраживање земљишта за која се претпоставља да садржи минерале или петролеј. Сви трошкови учињени у току испитивања требало је, према одлуци главне скупштине административног савјета Синдиката, да пану на његов терет.⁷³⁾ Из другог документа сазнајемо да је у Црној Гори већ био израђен и пројекат закона о повластици која се даје Вугду из Хага и М. Кенигу из Нимингена, холандским држављанима, за експлоатацију петролејског мајдана „Смрдеж“. У недатираном пројекту стоји да се претставницима групе „Црногорски синдикат“ даје концесија за експлоатацију петролеја за 50 година на простору који захвата 500 хектара. Почетни капитал требало је да износи 500.000 перпера. Потребне инсталације требало је поставити најдаље у току двије године имајући у виду и цијеви до морског пристаништа. Рафинерије су имале да буду у околини Вирпазара или Бара. Накнада црногорској влади и број радника Црногораца предвиђени су као у тексту прелиминарне концесије

⁷¹⁾ ДА МУД 1913, II, 2976.

⁷²⁾ Глас Црногорца, 1914, 2.

⁷³⁾ ДА МУД (Одј. нар. привреде) 1914, I, 83.

дате А. Дешковићу у јуну 1900. У члану 16 Пројекта каже се да „повластичари, односно Црногорски синдикат, могу извршење ове повластице пренијети и на финансиско удружење холандског капитала, али по претходном одобрењу надлежног министра и саслушању Министарског савјета.“⁴⁾

Привредни савјет је, проучивши пројекат поменутог Закона и давши извјесне примједбе на неке његове чланове, 21 јануара 1914, поздравно давање концесије Црногорском синдикату из Хага уз образложење да ће отпочињањем радова на истраживању и експлоатацији петролеја у Црној Гори бити знатно смањена емиграција Црногораца ради запослења, да ће од таквог предузећа држава имати непосредну корист, да ће се тако, уколико се наиђе на веће количине, „потпомоћи постизање финансиске равнотеже у нашој држави у погледу извоза и увоза“ (експортирање петролеја) и, најзад, да ће се једино радовима овакве врсте „подићи наше економско стање и спасти наш сељак од очигледне материјалне пропасти“. Најзад је народна скупштина рижшила и краљ потврдио да се донесе закон о повластици Ј. Кокареу, индустријалцу из Хага, за експлоатацију петролејског мајдана „Смрдеж“. У тексту закона о повластици предвиђени су исти услови као и у пројекту, само што се додаје да држава има право на 10% непрерађеног петролеја с тим да се овај проценат послјије пет година повиси за 5%.⁵⁾ Према једном документу из јуна 1914 види се само још то да Илија Бошковић тражи од Одјељења народне привреде да му врати заложницу коју је дао с врх свога имања као гаранцију за добијено право истраживања руда у Буковику и Жупи Никшићкој, истичући да је концесија у Буковику законом прешла у руке другог.⁶⁾ О даљем раду на концесији недостају архивски подаци. Такође немамо помена о ма чему предузетом у Жупи Никшићкој. Вјероватно је да су започети радови престали избијањем Првог свјетског рата.

На крају, напомињемо да интерес црногорске владе за утврђивање рудног богатства у сјеверним крајевима Црне Горе није престајао ни до самог почетка рата. Из једног документа с краја јуна 1914 види се мишљење начелника Одјељења народне привреде, М. Татара, по коме је требало да А. Мелхар, рударски инжењер, врши истраживања у Дуловини, Миоској, Рашкој, Челинцу, Врелима, Врагодолу, Требаљеву, Јагањским Рупама, Штитарици, Брскову, Беранама, Градишници, Забрђу, Коњусима и Бобовом Потоку. Одмах по претраживању ових мјеста требало је да пређе у околину Пећи код Дрима „гдје се налази мермер и минерална вода“, затим да обиђе Стреоца, Високе Дечане, пото:

⁴⁾ ДА, Разни списи I.

⁵⁾ Глас Црногорца 1914, 11.

⁶⁾ ДА МУД 1914, I, 2610.

да преко Рожаја дође у Бијело Поље, „ради минералних вода“, и Пљевља ради мајдана угља и на крају да обиђе Жабљак, Жупу Никшићку, Кути, Пониквицу, Даниловград и Велестово „ради мајдана угљена и битумина“. Овакав пут одређен је на основу налаза др-а Тицеа. Инжењеру Мелхару је требало у сваком мјесту додијелити „вјешто лице“ које је имала да одреди обласна управа на чијој су територији вршена истраживања. За све трошкове, учињене на овом путу, било је предвиђено 5.000 перпера. Инжењер Мелхар требало је да направи мапу, профиле и да понесе „примјерке за збирке“ ради извршења хемиске анализе. Требало је сваких 10—15 дана да шаље извјештај о резултатима испитивања Одјељењу народне привреде и на крају о свему детаљан извјештај.”)

Интересантно је напоменути да је Привредни савјет 28 јуна 1914 г. дао искључиво право Митру Вукчевићу и Спасу Лаиновићу да могу вршити истраживања каменог угља у Зетскобрдској области, селу Диношу и околини.

Из свега излази да је највише времена и рада утрошено на вршењу истраживања последице којих су прављени извјештаји који најчешће нијесу имали непосредно практичну важност. Истина, дошло се до многих сазнања о природи земљишта у Црној Гори, па и до доста богате литературе о томе, али све то није довело до оних резултата које су жељели да постигну црногорска влада, њене финансије и појединци. Беспутност и други тешки услови нијесу могли дати потстицај за развитак црногорског рударства које је, с обзиром на све то, тражило огромна финансијска и техничка средства. Несумњиво је да су покретане акције у циљу истраживања и експлоатације руда па и услови за давање концесија омогућивали развитак производних снага заостале земље. Бројним истраживањима, доношењем Закона о рудама, давањем концесија инж. Дешковићу и Кокареу исцрпио се, углавном, рад на истраживању и експлоатацији руда у Црној Гори до Првог свјетског рата.

Ђоко Пејовић

*) ДА МУД (Одј. нар. пр.) 1914, 3036 и 3061.